

RENAAT J.G.A.A. GASPAR

Plelling, gaetswyn, spoling en circa twintig andere lexicale aanwinsten in Gelders-Overijsselse stadsrekeningen uit het eerste kwart van de vijftiende eeuw

Abstract – By comparing the accounts of the cities in the Hanseatic league in Guelders and Overijssel the author could establish the true meanings of a few words which dictionaries and glossaries have described incorrectly. Furthermore, he has found in the Doesburg accounts of the first quarter of the fifteenth century some twenty terms that were not recorded until now and are registered in this article for the first time.

1 Ter introductie

Dat stadsrekeningen voornamelijk door historici bestudeerd zijn, is heel begrijpelijk: zij vinden daarin allerlei financiële gegevens die als materiaal kunnen dienen voor hun geschiedschrijving. Linguïsten en filologen hebben zich met deze bronnen veel minder beziggehouden, en dat is evenmin verwonderlijk.¹ Het taalgebruik in de rekeningen is immers over het algemeen heel geserreerd, is dikwijls nogal slordig in grammaticaal opzicht, vertoont vaak standaardformuleringen en leent zich door dat alles minder gemakkelijk voor lexicografisch of filologisch onderzoek. Illustratief voor dit ‘ongemak’ is de lijst van de 31 Oost-Gelderse teksten die door H.J. Leloux onderzocht zijn. Die lijst bevat oorkonden, contracten, brieven en akten, maar geen enkele stadsrekening.²

Toch kunnen ook de Gelders-Overijsselse stadsrekeningen van Kampen, Deventer, Zutphen, Doesburg, Arnhem, Nijmegen (en Geldern) voor filologen interessant zijn, alleen al omdat ze hier en daar woorden, woordbetekenissen, woord-samenstellingen en woordcombinaties bevatten die niet – of niet geheel juist – in Verwijs’ en Verdams *Middelnederlandsch Woordenboek* zijn opgenomen. Deze kleine studie zal dit aantonen.

Ook de glossaria bieden niet altijd uitkomst, schaars als ze zijn. Alleen de uitgave van de rekeningen van Zutphen heeft zo’n verklarende woordenlijst; die van Arnhem en die van Nijmegen slechts voor een klein aantal jaarrekeningen. De rekeningen van Kampen heeft Nanninga Uitterdijk voorzien van een beperkt glossarium, en de twee Doesburgse rekeningen die Renting uitgegeven heeft, bevatten niet meer dan een summier woordenlijstje.³ Een glossarium bij de Deventer stadsrekeningen-

1 Een overzicht van de huidige stand van zaken bij Kuppers 1992: 62-66. Daarin ontbreekt evenwel het artikel van J.J. Mak die de Deventer Cameraarsrekeningen inzake het daar gebezigde vocalisme heeft bestudeerd. Zie Mak 1936. Voorts dient vermeld, dat het *VMNW* gegevens heeft geput uit dertiende-eeuwse stadsrekeningen die bewaard zijn gebleven, namelijk die van Dordrecht 1283-1287.

2 Leloux 1982: 11.

3 Zie respectievelijk Wartena 1977: 663-667; Jappe Alberts 1967-1985: 1, 513-540; Van Schevichaven & Kleijntjens, I-II-III 1910-1919, Nanninga Uitterdijk 1875 en Renting 1964: 89-90.

werd wel aangekondigd in deel I, maar kwam er uiteindelijk niet ten gevolge van de (eerste) ingrijpende bezuinigingen bij onderwijs en wetenschap in de jaren '70.⁴

Er blijkt nu een aantal woorden in de rekeningen van de Gelderse steden te staan (met name in de Doesburgse rekeningen van de periode 1389-1422) die nog in geen enkel woordenboek en geen enkel glossarium zijn opgenomen. De juiste betekenis van die termen is – gelet op het specifieke karakter van deze teksten – niet eenvoudig te bepalen. Enkel door de rekeningen onderling met elkaar te vergelijken, door enige 'taal-wetmatigheden' daarbij te betrekken alsook door de cultuurhistorische achtergrond in ogenschouw te nemen kan de correcte duiding worden gevonden. Dat laatste wil hieronder aangetoond zijn aan de hand van drie woorden waarvan de betekenis tot nu toe onjuist is opgetekend: *plelling*, *gaetswijn* en *spoling*.

Na de tamelijk uitvoerige bespreking van *plelling*, *gaetswijn* en *spoelinge* zijn ook enkele andere aanvullingen op het *MNW* vermeld. Maar uitgezonderd *wirfen*, dat ruimer bedeed is, krijgen deze ruim twintig woorden naast hun vindplaatsen slechts een korte toelichting. Daarbij ben ik als volgt te werk gegaan.

Nogal eens zijn dat woorden met maar één vindplaats, maar zij konden gerust vermeld worden omdat de betekenis die daaraan verleend wordt, ondersteund is door elders genoteerde gegevens, zoals bij een woord als *biergelt*. Voorts hebben tot nog toe onbekende en eenmalig genoteerde termen een plaats in de lijst gekregen, wanneer er sprake is van een 'betrouwbare' aanvulling op de lexica, zoals bij *baer*, *pinsenavont* en *wypen*. Ook wanneer een verhelderend zinsverband (zoals bij *sportelen*) een bepaalde (nieuwe) interpretatie ondersteunt, is een woord met maar één vindplaats in de onderstaande lijst opgenomen. Niet geboekstaafd zijn de talrijke spellingvarianten van allerlei woorden, zelfs niet als ze erg opmerkelijk mogen heten, zoals *gheralt* en *aralt* voor heraut.

De vindplaatsen in de Doesburgse rekeningen zijn tussen vierkante haken aangeduid als OAD (Oud Archief Doesburg), gevolgd door het inventaris- en het bladzijdennummer. Voor de overige gebruikte afkortingen zie de de bibliografie.

2 *Plelling, gaetswijn en spoling*

2.1 *Plelling*

Elf vindplaatsen, waaronder:

- Inder weken sunte Elizabet Steven dat he plellingen byden dyck satten [pootte, plaatste]: 7 grote.
- Theus gezat hondert ende 42 plellinge. Hadde 35 grote.
- Theus enen dach anden dike ende ander oy getuynt [afscheidingen geplaatst] ende plellinge bevonden mit doerne: 4 blenken.
- Theus ander oy [...] noch 15 plellinge gesat.
- Item betaelt Frijthoff vor 200 plellinge 5 gulden.⁵

⁴ Zie de voorwoorden van resp. deel I en deel IV in: Meyer 1968-1984.

⁵ Respectievelijk OAD 846, 15v [1405/06]; OAD 848, 12r [1411/12]; *Ibidem*; *Ibidem*; OAD 853, 17v [1417/18].

Dit woord staat in geen enkel woordenboek vermeld.

W. Jappe Alberts (1967-1985) zegt over *plellinge*: 'betekenis onbekend'. R. Renting (1964) probeert het woord te duiden, ziet erin een variant van *palinge* en geeft het de betekenis 'paalwerk'. E.A.K. Schaars-Kluck, die het glossarium bij Wartena (1977) verzorgd heeft, is dichter bij de waarheid als zij het de betekenissen 'jonge boom, stek' geeft. Maar zowel Renting als Schaars heeft ongelijk.

Taalkundig gezien biedt de woordvorm *palinge* met als vermeende betekenis 'paalwerk' immers geen erg aannemelijke verklaring, want metathesis van de *l* met een heldere of met een lange vocaal is niet elders gedocumenteerd.⁶ Daarom zul je eerder moeten denken aan een geval van elisie. Elideren van een beklemde vocaal kwam wel vaker voor, in het bijzonder na de stemloze occlusieven *p*, *k* of *t* en vóór een der liquidae *l* of *r*. Denk aan *courant* → *krant*, *kalant* → *klant*, *terazzo* → *terrasse* → *tras(aarde)* en aan *porei* → *prei*. Hetzelfde is bij *plelling* het geval: tussen de *p* en de *l* is een klinker weggevallen. Welke, zal zo dadelijk blijken. Eerst nemen we de zinsverbanden waarin *plelling* voorkomt, onder de loep. Die blijken een paar duidelijke aanwijzingen van de gezochte betekenis te bieden.

Jappe Alberts (1967-1985) kwam over de periode 1382-1392 het woord *plelling* zesmaal tegen; éénmaal ook *pleeling*.⁷ Twee van deze vindplaatsen wijzen overduidelijk op een levend gewas en zeer beslist niet op dood 'paalwerk':

die plellinge [...] die verdorreden.

die plellinge te snoyen opten grave [te snoeien bij de gracht].

De betekenissen 'jonge boom' en 'stek' die mevrouw Schaars toekende, zouden dus eventueel kunnen passen, maar er is meer aan de hand. *Plellingen* moeten immers ook heel klein en gemakkelijk hanteerbaar zijn geweest, gelet op de grote aantallen die bij één gelegenheid gepoot werden. In Doesburg eenmaal 142 en eenmaal tweehonderd stuks; in Arnhem eenmaal liefst 1350 en daarna nog eens negenhonderd stuks. Dat zou de aanplant van een heel bos betekenen. Je zou dus eerder aan kleine plantjes dan aan jonge boompjes moeten denken.

Dit gegeven én het feit dat in het tekstverband meermalen sprake is van een gewas *dat kon gedijen in het weiland en bij een dijk* (in Arnhem bij een gracht) leidt tot een heel andere, meer voor de hand liggende verklaring. Er is immers het geneeskrachtige kruid *polei* (*Mentha pulegium* L.) waarvan de R. Dodoens in zijn *Cruijdt boeck* (1608) opmerkt: 'Poley wast seer gaerne in poelachtige ende broeckachtige vochte ghewesten'.⁸ Dus ook in vochtige broeklanden en bij rivierdijken, zoals dat bij de bovenstaande vijf vindplaatsen in de Doesburgse rekeningen het geval is. Daar is immers sprake van de weilanden bij Doesburg tussen de Ooypoort en de Oude IJssel. In deze Gelderse context is wellicht in het bijzonder sprake van de watermunt (*Mentha aquatica* L.) die speciaal in de Achterhoek en de Graafschap thuishoorde.⁹

Deze *polei* (nevenvormen *palei* en *plei*) is een geliefd, nuttig en noodzakelijk geneesmiddel geweest, want het was geurig, verwarmde de inborst, zuiverde het gezicht, was goed tegen kinkhoest en, zoals J. van Beverwijck in zijn *Schat der On-*

6 Van Loey 1964: 73 alsook Weijnen 1966: 264-266.

7 Jappe Alberts 1967-1985: II, 67, 93, 112, 194.

8 Geciteerd uit het WNT XII, kol. 3113-3114 i.v. POLEI.

9 WNT XII, kol. 3114. Bovendien vermeldt het WNT, kol. 3115, de Achterhoekse vorm (paarden)plei.

gesontheydt, ofte Geneeskonste van de sieckten (1642) het formuleert: ‘treckt de dicke fluymen uyt de longhe, ende de swarte gal uyt de milt, set de stonden ende nageboorte af’. Niet alleen nageboorten trouwens. Volgens Ph. Hermanni, *Een constich Distillierboeck [...]* (1552) is het aftreksel van de polei zó sterk, ‘dattet den vrouwen die doode ende de levende vrucht afdryft’.

En dat is nog niet alles, want niet alleen bij mensen, maar ook als helend kruid voor de beesten – speciaal herten en geiten voeren er wel bij, vond men – werd de *polei* veel gebruikt. Geen wonder dus dat *plellingen* zowel in Arnhem, Doesburg als Zutphen – alledrie plaatsen die al vroeg een hospitaal hadden – veel werden aangeplant.¹⁰

Wat nu de tamelijk opmerkelijke woordvorming van *plelling* betreft, daarin is de beklemde klinker *o* tussen occlusief en liquida uitgestoten terwijl het suffix *-linge* hier zijn gewone betekenis heeft, namelijk ‘behorend bij het door ’t grondwoord uitgedrukte’.¹¹ Ook de verkorting van *pleilinge* (of *pleeling*) tot *plelling* is zeker verklaarbaar. Ze kan heel wel naar analogie van bijv. *elende* → *ellende* of *pelegrim* → *pellegrim* hebben plaatsgevonden. Trouwens ook de vergelijkbare dubbelvorm *elic* / *ellic* ‘elk’ komt in de Doesburgse rekening van 1389/90 herhaaldelijk en afwisselend voor.

In aansluiting hierop verdient een aparte vermelding de term *prellinge*, een woord dat men niet vindt in de woordenboeken, maar wel in de stadsrekening van Geldern. Het betekent daar evenwel zeker niet *preiplanten* (uit *poreilinge*) maar het zijn blijkens de context ronde palen geweest, rond naar de vormovereenkomst met het uiterlijk van de *preiplant*.

– Item Elbert doen haelen mit synen wagen 10 vueder groter prellingen ad 6 gr. valet 20 s.¹²

Van deze Elbert staat in de eraan voorafgaande posten vermeld dat hij in het kader van werkzaamheden aan de stadsmuur *latten* en *steygerplancken* geleverd en gezaagd had. Samen met *prellinge* vormen zij de bestanddelen van een klassieke houten steiger zoals die tot circa 1965 in de bouw werd opgezet. *Prellinge* waren namelijk de lange ronde steigerpalen en de korte ronde dwarsliggers. *Steygerplancken* dienden om op te lopen, en *latten* om een reling mee te maken die het werken boven op de steiger moet beveiligen. Ook konden latten kruislings tegen de staande *prellinge* worden bevestigd om de hele stelling te verstevigen.¹³ Aldus hebben we hier het wel zeer merkwaardige toeval dat níét – zoals verondersteld is – *plelling* maar wél het bijna gelijkkluidende *prellinge* de betekenis had van ‘paalwerk’.

10 In de Deventer noch in de Nijmeegse rekeningen heb ik het woord *pleeling* of *plelling* aangetroffen. Vermeldenswaard is, dat de Brockhaus-encyclopedie in de editie van 1882-1887 s.v. *Mentha* deze polei nog als een doodgewone plant karakteriseert: ‘eine an Gräben, Flussufern und dergleichen häufig wachsende Planze’. Tegenwoordig schijnt ze echter, althans in Nederland, zeer zeldzaam te zijn geworden.

11 Van Loey 1964: 207-209. Zie voorts WNT VIII, kol.2424 i.v. -LING (IV) sub c met woorden als *poteling* en *zaailing*, waarbij het achtervoegsel *-ling* tot vorming van plantnamen is gebezigd.

12 Koppers 1992: 80.

13 Een uitgebreide en geïllustreerde beschrijving van de klassieke houten steiger bij Van Houcke & Sleypen 1897 i.v. STELLING.

2.2 Gaetswijn

Een vindplaats:

– Item Maes Scriver vorden gaetswijn indie kirke 6 Rijns gulden. Facit 12 gulden, 12 blenken.¹⁴

Het *MNW* geeft als betekenis van *Godeswijn*: ‘Eene zekere hoeveelheid wijn geschonken aan de armen (om Godswil)’. Dit op grond van de volgende vindplaatsen in de Arnhemse kronieken:

Oft sake weer, dat hier nyet meer dan een, twee off drye wijntapperen en weren, sall die stat altijd dair gaitzwijn tegen [= van] geven. [...] Wanneer dair nyet meer dan enen wijntapper is, sall die stat dry rijsen dair gaitzwijn tegen geven.¹⁵

Om een aantal redenen kan deze betekenis ‘gratis wijn voor de armen’ (te leveren door een plaatselijke wijntapper) echter niet juist zijn. De Doesburgse rekening van 1410/11 heeft namelijk – twee jaar vóór de hierboven vermelde aankoop bij Maes Scriver – de volgende vergelijkbare post, waaruit zou kunnen blijken dat ‘godswijn’ hetzelfde was als ‘kerkwijn’.

– Item Maes Scriver dat he tjaer te winter den kircwyn gaf: 2 gulden.¹⁶

Zo hieruit niet al enigszins duidelijk wordt dat *gaetswijn* iets kerkelijks is, de Deventer rekeningen bieden vrijwel absolute zekerheid over wat onder *godeswijn* of *gaitswijn* verstaan moet worden:

- Item bi den wijntappers an gerekent voer den wijn die gheschencket waert up den Wytten Donredagh, up Paesch avont, up den Paeschdagh in Unser Vrouwen kercken ende up den Berghe [de Bergkerk] den luden die dat Hilghe Sacrament up die tijde ontfangen 37 quarten, maken 6 gulden, 4 placken.
- Item op Pasche dach voir sacraments wijn ten Hoeve ende ten Berge 36 quarten.¹⁷

In Deventer heette *gaetswijn* of *kircwyn* dus *sacramentswijn*. Die benaming bevat de verklaring van de eerste twee termen. Ze verwijst immers specifiek naar ‘het heilige sacrament’ dat wil zeggen: de hostie. Zij die ‘dat Hilghe Sacrament [...] ontfangen’, met andere woorden: zij die te communie gingen en de hostie ontvingen, kregen tevens de kelk aangereikt. In feite is hier dus sprake van de communie onder twee gedaanten: brood en wijn als lichaam en bloed van Christus.

Deze communie onder twee gedaanten werd echter niet aan iedereen uitgereikt. Enkel bevoorrechte personen als priesters en kloosterlingen, eventueel ook de stedelijke magistraat, mochten die ontvangen.¹⁸ Deze beperking verklaart ook de

14 OAD 850, 9r [1413/14].

15 *Ordonnantie op den verkoop van wijn*. A° 1565. Zie *MNW* x, 39¹.

16 OAD 847, 5r [1410/11].

17 Respectievelijk Meyer, III, 40 [1412]; Meyer, VI, 442 [1433].

18 De Jong & Post 1947: II, 300.

betrekkelijk geringe hoeveelheid die uitgereikt werd: 37 quarten, verdeeld over drie vieringen. Dat is 6,2 quarten per viering per kerkgebouw, naar huidige maatstaven iets meer dan 1 liter, om precies te zijn: 1,085 liter.¹⁹ Voor alle kerkgangers in een volle kerk – Pasen was en is de belangrijkste christelijke feestdag; ‘zijn Pasen houden’ (naar de kerk en te communie gaan) was iedere katholiek opgelegd – zou die ene liter beslist onvoldoende zijn geweest. Maar die beperkte hoeveelheid – gelijk aan zes *middelgrote* glazen wijn – zou wél genoeg zijn geweest voor alleen de celebranten, kanunniken, diakenen, acolieten en andere aanwezigen op het koorgedeelte. Allen tezamen circa 40 man – waartoe eventueel ook de magistraat gerekend kon worden – die elk een teug van deze geconsacreerde wijn mochten nemen.²⁰

Het bovenstaande in aanmerking genomen, kan *gaetswijn* niet betekend hebben: ‘Eene zekere hoeveelheid wijn geschonken aan de armen (om Godswil)’. Maar je mag wél spreken van ‘een zekere hoeveelheid wijn die ten behoeve van de erediens dienst geschonken werd aan de kerk ten bate van een bevoorrechte notabele groep’ – dus allerminst de armen! De betekenis is dus niets meer of minder dan ‘miswijn’.

De Nijmeegse rekeningen over de periode 1414-1427 maken eveneens melding van een dergelijk gebruik. In die stad werd, evenals in Doesburg in 1413/14, niet alleen op en rond de grote kerkelijke vieringen,²¹ maar ook op de zes feestdagen van Onze Lieve Vrouw wijn geschonken: twaalf kerkelijke vieringen in totaal. Overigens was ook in Nijmegen de geschonken hoeveelheid beperkt in de zin zoals boven geschetst is: gemiddeld vijf à zes quarten per viering. Met Kerstmis, Pasen, Pinksteren en o.l.v. Hemelvaart staan weliswaar aanzienlijk hogere uitgaven voor wijn genoteerd, maar de op die dagen gebezigde formulering duidt onmiskenbaar aan dat in dat hogere bedrag is inbegrepen de gewone, ongeconsacreerde wijn die geschonken werd op de receptie door de magistraat. Op kerstavond 1420 bijvoorbeeld was er op het stadhuis een soort kerstborrel voor ‘den rade ende der stat wercklude die wiin te hebben plegen’.²²

2.3 Spoling

Tien à twintig vindplaatsen, waaronder:

- Op Paesschen totter spolingen in der groter kircken 4 quarten, maken 15 s., 3d.
- Op Paesscheavont totter spolinge in der groter kircken 4 quarten.
- Op Paesschen tot der spulinge in der Grooter Kercken 4 quarten.
- Op Paeschdach [...] totter spulinghe in der Groter Kircken 5 quarten.²³

19 Gevolgd is hier de opgave van Staring 1885:16, voor Nijmegen: 1 kan (1,391 liter)=2 mingel=4 halffjes [=8 quarten]. Een quart was dus afgerond 0,175 liter. De Deventer quart kan daar nooit véél van hebben afgeweken. Eenzelfde hoeveelheid van circa 6 quarten per viering werd ook in Doesburg in 1410/11 en 1413/14 uitgereikt, zo blijkt uit een omrekening van het bestede bedrag aan *kircwijn* naar de prijs die de quart in die jaren had.

20 De aanduiding op *Pasche dach* in het tweede citaat is ongetwijfeld een pars pro toto, voor het geheel van paasvieringen: Witte Donderdag, Paaszaterdag en Paaszondag.

21 Op Kerstmis, op Witte Donderdag, op de vigilie van Pasen, op Pasen zelf, en op Allerheiligen.

22 Zie voor dergelijke gelegenheden bijvoorbeeld Van Schevichaven & Kleijntjens 1, 58 [1414].

23 Zie respectievelijk Wartena 1977: 1, 86 [1396/97]; 1, 100 [1398/99]; 1, 113 [1400/01]; 1, 123 [1401/02] voor deze Zutphense vindplaatsen. In de daaropvolgende jaren lopen de schenkingen op tot zelfs

Ook in Zutphen was het niet ongebruikelijk om rond het paasfeest – alleen dán; uit zuinigheidsoverwegingen? – in de grote kerk wijn te verstrekken na het nuttigen van de hostie, maar deze vier à vijf quarten werden niet *godswijn*, *gadswijn* of *gaetswijn*, noch *kircwijn* of *sacramentswijn*, doch *spoelinge*, *spolinge* of *spulinge* genoemd.

Dat zou in dit verband problematisch kunnen zijn. In navolging immers van Lübben-Walther s.v. Spolinge: ‘Spülung (ablutio) heisst auch der nicht geweihte Wein, der in der katholische Kirche auch den Laien im Kelche gereicht wird’ meldt ook het woordregister van Wartena s.v. *Spoelinge*, *spolinge*, *spullinge*: ‘niet gewijde wijn die op Pasen na ontvangst van de hostie werd gedronken’.

Nu, dat de Kerk in de middeleeuwen ook het gewone kerkvolk gewone, ongeconsacreerde wijn schonk – aan een soort buffet achter in de kerk? – is wel hoogst onwaarschijnlijk. De zeer geringe hoeveelheid (vier à vijf quarten) voor een volle kerk maakt dat zo goed als onmogelijk, ook als alleen de mannelijke volwassenen daarvan bedeed werden. Vermoedelijk hebben Lübben en Walther de – inderdaad zeer misleidende – kerkelijke term die voor de communie onder de gedaante van wijn op het priesterkoor verstrekt werd, namelijk ‘lekenkelk’ (Laienkelch / calix laicorum) verkeerd opgevat. Zij hebben blijkbaar verondersteld dat het was: de kelk van de leken, met gewone, ongeconsacreerde wijn *voor het gewone kerkvolk*.

Maar de term *lekenkelk* duidde iets heel anders aan. Het was de kelk voor de leken, met geconsacreerde wijn *voor hen die het priesterkoor bevolkten, maar niet de priesterlijke status hadden* (kanunniken en andere religieuzen, diakenen en acolieten).

Nog een andere term duidt aan dat de ‘lekenkelk’ uitsluitend bestemd was voor hen die het altaargedeelte van de kerk bevolkten. In Kampen immers werd de *kircwijn*, *sacramentswijn*, *gaetswijn* of *spoling* heel kenschetsend *sancwijn* genoemd, omdat ze ‘aan de zangers van het koor werd geschonken’.²⁴

Dit gebruik van de ‘lekenkelk’, dat vooral in de noordelijke landen sterk leefde, heeft zich nog geruime tijd gehandhaafd. Op het Concilie van Trente werd de ‘communie onder twee gedaanten’ tijdens de 21^e en 22^e zitting (respectievelijk 16 juli en 17 september 1562) uitvoerig ter sprake gebracht en de ‘lekenkelk’ bleef bestaan, voorlopig althans, want naderhand werd het – als te Lutheraans – onder druk van met name Spanje verboden.²⁵

Kortom, evenals voor Kampen, Deventer, Doesburg en Nijmegen, geldt voor Zutphen en Arnhem: niet het gewone kerkvolk (Lübben-Walther), laat staan ‘de armen om Godswil’ (Verdam), maar enkel de bevoorrechte groep op het priesterkoor kreeg de kelk aangereikt. Die kelk bevatte niet ongewijde wijn, maar geconsacreerde wijn, waarover de liturgische woorden waren uitgesproken.²⁶

24 quarten. Vermoedelijk is dat een overschrijffout geweest van Gerhard Kreynck, die deze rekeningen uit het begin van de vijftiende eeuw ruim twee eeuwen later heeft gekopieerd.

24 Nanninga Uitterdijk 1875: 114.

25 De Jong & Post 1948: III, 140-141. Niettemin bleef de communie onder twee gedaanten in veel kloosters nog tot in de achttiende eeuw gebruikelijk, althans bij zeer feestelijke gelegenheden. Zie Buchberger (1961) s.v. ‘Kelchkommunion’. Na het Tweede Vaticaans Concilie is opnieuw de mogelijkheid gegeven tot een zodanige communie, althans op kerkelijke hoogtijdagen. Daarbij werd door de gelovige zélf de hostie in de geconsacreerde wijn gedoopt en vervolgens genuttigd.

26 De term *spoeling* behelst dus een specifieke toepassing van de betekenis ‘drank waarmee men iets doorspoelt’. Zie WNT XIV, kol. 2914 i.v. SPOELING sub 8. In dit geval is het de miswijn waarmee de hostie wordt weggespoeld.

3 Lexicale aanwinsten

3.1 Broecklingen / breckelinge / brockelinge: *brokken, brokstukken, inzonderheid steenbrokken*

Zeven vindplaatsen, waaronder:

- Item van desen jare sin gebrant 6 aven steens, dye hebben uytgebracht 250.000, 8000 en 200. [...] Des is to zinderen ende broecklingen 2000 Johanne van Brummen gegeven [...].
- Item weder meister Jacob die breckelinge up sinen werke: 2 gulden, 8 grote.
- Item in septimana Remigii [in de week van 1 tot 7 oktober] Peter Wyne gevuert 6 dage sand, kalic ende brockelinge ant wirft. Gegeven one sdages 6 grote. Facit 1 gulden, 20 grote.²⁷

Niet in *VMNW*. Niet in *MNW*. *MNDH* en *MNDW* geven beide wel *brôklink*, maar met een betekenis die hier zeker niet toepasbaar is: ‘halbjähriges oder jähriges Schwein’. Het *WNT* geeft i.v. *Brokkeling*: ‘Collectief. Het geheel van alle stukjes en brokjes // Eene straat vermaken met brokkelinge van steen’.²⁸

De betekenis van *broecklingen* is dus waarschijnlijk: ‘brokken, brokstukken’, inzonderheid ‘steenbrokken’. Zie voorts hierna onder *Koten*.

3.2 Baer: *onbewerkt*

Een vindplaats:

- Item vanden zelven Johanne [Kistemaker] vor baeren planken die he gecoft hadde: 3 gulden, 8 blenken. Vor berderen 1 gulden, 6 blenken.²⁹

MNW geeft s.v. *baer*: ‘naakt, bloot, ontbloot van, ongezadeld, zonder tuig, rein, openbaar, beroofd van’. *VMNW* geeft: ‘zichtbaar, klaarblijkelijk’. *WNT* geeft: ‘naakt, zonder vermomming, kaal, ongehuicheld’.

Hier is de betekenis van *baer* wellicht: ‘ruw, ongeschaafd’ óf: ‘ongeverfd’. In het algemeen: ‘onbewerkt’.

3.3 Biergelt: *drinkgeld voor bier*

Een vindplaats:

- Item tjaer inden groten brande onse wirfters [gemeentearbeiders] geweket, selff vijfte Bene Goy [Bene Goy met vier anderen] enen nacht. Tsamen 12 blenken mitten biergelde.³⁰

²⁷ Respectievelijk OAD 842, 3r en 16v [1389/90]; OAD 844, 23v [1402/03].

²⁸ *WNT* III, 1499 i.v. BROKKELING sub 2.

²⁹ OAD 852, 13r [1416/17].

³⁰ OAD 853, 4v [1417/18].

Niet in *VMNW*. Niet in *WNT*. *MNDH* geeft enkel: ‘bier-gelde’: *bargildus*. *MNW* geeft alleen deze betekenis: *accijns op bier*. *MNDW* geeft echter s.v. ‘bêrgelt’: 1. *Accise vom Bier*; 2. *Trinkgelt*. Laatstgenoemde betekenis is ongetwijfeld in de Doesburgse rekening bedoeld.

Biergelt kan hier moeilijk iets anders betekenen dan ‘geld om bier mee te kopen’. Benedictus Goy en zijn vier kompanen, die ’s nachts gewaakt hadden tegen heroplaaien van de brand, ontvingen een geldelijke beloning én geld om een pot bier te betalen. Van accijns op bier kan – in deze situatie althans – geen sprake zijn. Bovendien heet de accijns op bier in de Doesburgse rekeningen: *biercise*.

3.4 Blauwe gulden: *gulden die niet het vereiste gewicht heeft, ‘lichte gulden’*

Twee vindplaatsen:

- Item Lutsken, myns heren eeraelt, enen blawen gulden, facit 1 gulden, 4 blenken.
- Item des hertogen eralt van Gelren enen blawen gulden: 36 blenken.³¹

Niet in *MNW*. Niet in *MNDH*. Niet in *VMNW*. *MNW* geeft echter wel s.v. *blaww* als betekenissen 1) ‘blauw’; 2) ‘blauw met het bijdenkbeeld *valsch*’. Over het begrip *blawwe gulden* sprekend, geeft het *WNT* daaraan, in navolging van *MNDW*: de betekenis ‘falsch, nicht vollwichtig’.³²

Daarmee is de juiste betekenis gegeven, namelijk ‘in strijd met de regels of de normen’.³³ Het begrip *valse* in de betekenis van ‘met een bedrieglijk oogmerk, niet eerlijk, niet oprecht’ is immers in de bovenstaande citaten geheel onmogelijk.³⁴ Het is toch erg onwaarschijnlijk dat het stadsbestuur aan de heraut van de hertog van Gelre – tot tweemaal toe – een valse, nagemaakte gulden als douceurtje heeft gegeven. Waarschijnlijker is inderdaad, dat *blawen gulden* hier ‘nicht vollwichtig’ betekent, en gelijk te stellen is aan *lichten gulden*, die elders genoemd wordt: ‘Item van Aferden 2 lichten gulden’.³⁵ Zo’n *lichte gulden* heeft niet de vereiste waarde van veertig groten omdat hij niet het vereiste gewicht heeft.³⁶ Maar evenals deze *lichte gulden* moet een *blawen gulden* een courant en geldig muntstuk zijn geweest.³⁷

3.5 Budelgelt (te –): 1. *als zakgeld*; 2. *als gift, als geschenk*

Zes vindplaatsen, waaronder:

- Item domenica in carnisprivio [zondag vóór de vasten] elken levendigen scopen ende raet ende oren gesinde to budelgelde gegeven 16 grote. Facit 9 gulden, 16 grote.

31 Respectievelijk OAD 850, 5r [1413/14] en OAD 855, 5v [1421/22].

32 *WNT* II, 2794 i.v. blauw sub 5.

33 *WNT* XVIII, 353 i.v. valsch sub 2.

34 *WNT* XVIII, 355 i.v. valsch sub 4.

35 OAD 854, 3b [1418/19].

36 Respectievelijk *WNT* V, 1254 i.v. GULDEN (ii) sub 1b en *WNT* IV, 1057 i.v. GELD sub 1,1a.

37 In de Zutphense stadsrekeningen is enige keren sprake van een *rode gulden*. Zie Wartena 1977: 1, 112, 115 en 199. Daarmee wordt een goudgulden bedoeld. Zie *WNT* XIII, 1188 i.v. ROOD (1) c, 1b.

- Item op vastelavonde tjaer 18 scepenen ende raden, scriver ende bade te budelgelde elc 4 quarteren.
- Item nu te vastelavonde 18 scepenen ende raden, scriver ende bade te budelgelde elc 4 quarteren, maket 13 gulden, 12 blenken.
- Item nu en vastelavonde 18 scepenen ende raden, scriver ende bade elc te budelgelde 12 blenken. Maket 15 gulden.³⁸

Niet in *MNW*. Niet in *VMNW*. Niet in *MNDH*. Niet in *WNT*.

Er is op twee van de vier vindplaatsen duidelijk sprake van drank (*quarteren*) die weggegeven wordt, niét van geld. Tenzij aldaar sprake is van een ellips (met weglating van het begrip ‘ter waarde van’) kan dus *te budelgelde*, naast ‘schenking in geld’, ook betekenen: ‘als gift, als geschenk’ (zodat het eigen geld in de buidel kan blijven).

3.6 Drostyn / drostynne: *echtgenote van de drost*

Twee vindplaatsen:

- Item op sunte Johans avond Decollationis [op de avond van 28 augustus] der drostynen geschenkt ende vor oer gesinde gegolden op Gelren 5 quarteren.
- Item des sonnendages na Victoris [zondag 16 oktober] do die drostynnen mit Dirck van Wel den dach hielt [overleg voerde] oer geschenkt 4 quarteren.³⁹

Dit woord staat niet in *MNW*, *noch in VMNW*, noch in *MNDH*, noch in *MNDW*. Wel echter – zij het ietwat weggestopt onder de afleidingen – in het *WNT*.⁴⁰ Het betekent klaarblijkelijk (gelet op het pron. pers. *oer*): ‘vrouw van de drost’.

3.7 Haecsteen: *haakvormige hoek- of gewelf-deksteen*

Zeven vindplaatsen, waaronder:

- Item Henric van Kelle vur 4 grote stiene to haecstiene, der 2 quemen an die Saltpoerte ende 2 an die Verpoerte, betaelt 2 gulden, 24 grote.
- Item Henric Vos vur 3 cleyne haecstienken baven der poerten betaelt 10½ grote.
- Item Reynar Winter opter homeiden [slagboom] enen haecsteen geleet.
- Van Johan Galesynt 3 haecstene: 3 blenken.
- Op die zelve tyt betaelt Johan Schaert 14 stucke haecsteens.⁴¹

Niet in *MNW*, niet in *VMNW*. *MNDH* vermeldt s.v. *Hake-*, *bakelst n* (= *hackst n*): ‘eine Art Dachstein (an der Ecke oder an einem Vorsprunge?)’. In de Doesburgse rekeningen lijkt inderdaad bedoeld: de zg. welfsteen met haak in de vorm van een

³⁸ Respectievelijk OAD 843, 4r [1400/01]; OAD 850, 5r [1413/14]; OAD 852, 8r [1416/17] en OAD 853, 13v [1417/18].

³⁹ Respectievelijk OAD 850, 6v en 7r [1413/14].

⁴⁰ *WNT* III, 3469 i.v. drost.

⁴¹ Respectievelijk OAD 844, 22r en *ibid.* [1402/03]; OAD 848, 6v [1411/12]; OAD 849, 25r en *ibid.* [1412/13].

rechte of van een stompe hoek. Door hun aparte vorm (als welfsteen met stompe hoek) kunnen ze zó op elkaar gemetseld kunnen worden, dat ze de ronding van een sierlijst of van een gewelf kunnen volgen. Als rechthoeksteen kunnen ze geplaatst worden aan de bovenhoeken van een poort, deur of raam.⁴² Deze betekenis van *haecsteen* is op bovenvermelde vindplaatsen van toepassing, enerzijds als dekstenen bovenaan de nieuwe stadspoorten, anderzijds, in het derde voorbeeld, als contragewicht om de slagboom omhoog te brengen en te houden.⁴³

3.8 Copen weder: *kopen van*

Tientallen vindplaatsen, waaronder:

- Item gecofft weder Willam van Heker enen aven brantz vor 50 gulden.
- Item gecofft weder Gosen Ruysstone een holt. Coste 1 gulden, 6 blenken.⁴⁴

Het *MNW* noemt als begeleitend voorzetsel enkel *jegen*, maar in de Doesburgse rekeningen werd naast dit *jegen* ook *weder* heel vaak gebruikt. *Jegen / tegen* en *weder* kunnen zelfs in één en dezelfde zin gebruikt worden:

- Item gecofft tegen Frijthoff ende weder Andrieze van Meer 8 vymmen rijs.⁴⁵

Ook verderop naar het zuidoosten, in de rekeningen van Geldern, werd *tegen* naast *weder* gebezigd. *Weder* werd dus niet alleen, zoals het *VMNW* opgeeft, in het Limburgs aangetroffen.⁴⁶ Ook het *MNDW* vermeldt trouwens s.v. *kopen*: ‘kopen wedder iem.: kaufen von jem.’

Eénmaal is *copen* zónder voorzetsel genoteerd, maar daar zal veeleer sprake zijn van een verschrijving voor *gegolden*: ‘betaald’:

- Item gecofft meister Aernde ende Harman te Vene dat sie des sonnendages 4 wagene geladen hedden ellic 4 groten.⁴⁷

3.9 Koten: *steenafval*

Veertien vindplaatsen, waaronder:

- Van 1 scip koten to halen.
- Vanden koten ant wurft te voren [voeren]: 3 blenken.
- Ende biden kircmeisters gegolden op dat pueyn ende koten dat vanden kirchave ind wirft quam 2 quarteren: 3 blenken.⁴⁸

⁴² Van Houcke & Sleypen 1897 i.v. haak en haaksteen.

⁴³ *Haecsteen* komt ook elders voor. In de Nijmeegse rekeningen, waar het onverklaard blijft, en in de Arnhemse, waar Jappe Alberts het opvatte als ‘hardsteen’ en als ‘dakpan’.

⁴⁴ Respectievelijk OAD 852, 7r en *ibid.* [1416/17].

⁴⁵ OAD 853, 17v [1417/18].

⁴⁶ *VMNW* II, 2545 i.v. *copen* (11).

⁴⁷ oad 849, 18r [1412/13].

⁴⁸ Respectievelijk OAD 845, 13v [1404/05]; OAD 849, 19v [1412/13] en OAD 852, 10v [1416/17].

Niet in *VMNW*. *MNDH* (evenals *MNDW*) geeft s.v. *Kote / Kute*: ‘Huf, Klaue, Knöchel’. *MNW* geeft als betekenissen alleen: ‘gewricht, wervel, knokkel, koot’, maar geen enkele van al deze betekenissen kan hier bedoeld zijn.

Vaak staat *koten* vermeld op bladzijden waar uitsluitend gesproken wordt over de uitgaven aan stenen voor de nieuwe stadsmuur, respectievelijk de bouw van een nieuwe toren. Hier zal ‘koten’ dus wellicht betekenen: *steenafval*. Deze betekenis *steenafval* past ook zeer goed in de hierboven vermelde combinatie *pueyn ende koten*, alsook in:

– [...] van koten opte vueren [voeren] die an dat straetkin zolden hebn gewesen.⁴⁹

Ook vijf andere plaatsen waar gesproken wordt over uitgaven in verband met de stadsmuur, versterken de gedachte dat met *koten* ‘steenafval’ wordt aangeduid. In de rekening van het jaar 1389/90 wordt over de steenbakkerij genoteerd, dat van de 101.000 gebakken stenen er tweeduizend *to zinderen ende broecklingen* aan zekere Johan van Brummen zijn gegeven.⁵⁰ En in het jaar 1402/03 staat tot vier keer toe vermeld dat zekere Peter Wyne ‘*sand, kalic ende brockelinge*’ op de stadswerf heeft gestort.⁵¹ De gedachte dringt zich dan ook op dat de woorden *pueyn, koten* en *bro(e)ckelinge* – elders leest men ook de vorm *breckelinge*⁵² – min of meer als synoniemen kunnen worden beschouwd. Naadloos sluit het *wnt* op dit alles aan met de betekenis ‘veldkei, brok steen’.⁵³

3.10 Mijse: *stapel, tas, (afval)hoop*

Vijf vindplaatsen:

- Item in septimana Galli [in de week van 16 tot 22 oktober] Peter Wyne gevuert 6 dage sand, kalic ende brockelinge ant wirft to misen. Gegeven one sdages 10 grote, facit 1 gulden, 20 grote.
- Bene Goy ende Dirc inden Weerde mit oren karen anden dyck 5 dagen. Hadden elc 4 blenken sdages. 300 bande. Ore twe mijsen gelegeet 6 dagen ende twe karren geladen. Hedden al te samen 12 gulden, 1 blenke.
- Item inder weken Decollationis Sancti Johannis [23-29 augustus] Gijsbert selff seesten [met vijf anderen] 4 dagen. 400 bande welrys totten mijsen: 13 blenken. Do man die mijsen warp, verdronken 2 blenken.
- Item vor enen mande dair men den steen mede in die mijsen droech: 1 blenke.⁵⁴

Niet in *VMNW*. Niet in *MNDH*. Niet in *MNDW*. *MNW* heeft wel *mise / mijse*, maar dat woord betekent enkel ‘gerechtelijke kosten’, een betekenis die zeker niet in bovenstaande citaten past. *Mijse* in de bovenstaande vijf citaten is wellicht een neven

49 OAD 848, 17v [1411/12].

50 OAD 842, 3r [1389/90].

51 OAD 844, 23v [1402/03].

52 OAD 842, 16v [1389/90].

53 *WNT* VII, 5464 i.v. KOOT (t) sub 5.

54 Respectievelijk OAD 844, 23v [1402/03]; 852, 9v en 10v [1416/17]; OAD 853, 16v [1417/18].

vorm van *misse*: ‘mest, mesthoop’.⁵⁵ Hierbij is dan niet alleen sprake van vocaal-rekking, want ook de betekenis is verruimd: van ‘mesthoop’ tot ‘afvalhoop’. Op zo een *mijse* werd immers zand, kalk, steenafval en rijshout geworpen.

3.11 Vorgelach (*uit* voor + gelag): *consumptie vooraf, aperitief*

Zes vindplaatsen, waaronder:

- Item ghaelt Johan van Merwic een vorgelach na op die 2 burgermeesteren byden scepenen: 7½ blenke.
- Item op Gelren den praist [proost] van Werden een vierdel wijns: 10 blenken. Ende do die praist vurgenoemt tforgelach gaelt na: 12½ blenke.⁵⁶

Niet in *VMNW* noch in *MNDH*. Niet in *MNW* noch *WNT*.

Vorgelach betekent wellicht: ‘aperitief’. Omdat de kosten van een gelag hoofdelijk werden omgeslagen, viel de betaling van dit ‘indrinken’ buiten de gemeenschappelijke kosten, de tevoren gevulde ‘pot’ van het gelag zelf.⁵⁷ Vergelijk hieronder *nagelach* en *nagelden*.

3.12 Nagelach (*uit* na + gelag): *laatste consumptie, ‘afzakkertje’*

Een vindplaats:

- Item den alre joncsten broder van Bueren do he vanden Hiligen Blode [Maas-tricht?, Aken?] quam 1 vierdel: 11 blenken. Ende do to enen nagelage biden scepenen: 1 gulden, 2 grote.⁵⁸

Niet in *VMNW*. Niet in *MNDH*. Niet in *WNT*. Het *MNW* geeft voor *nagelach* enkel: ‘nagerecht’, maar hier is sprake van een drinkgelag (*vierdel* is een vochtmaat) dat wordt afgesloten met *enen nagelage*, dus ‘een laatste consumptie’, een ‘afzakkertje’. De betalingcondities waren natuurlijk dezelfde als die voor een *vorgelach*.

3.13 Nagelden (*uit* na + gelden): *achteraf betalen*

Vijf vindplaatsen, waaronder:

- Item do die vleyshouwer tforgelach gulden na byden scepenen gemeynlic: 1 gulden, 1 blenke.
- Item ghaelt Henric van Aesperen mit Aelbert Steenreman een vorgelach na biden scepenen ende borgeren: 13½ blenke.⁵⁹

⁵⁵ Zie *MNW* i.v. MES en Franck e.a. 1971 i.v. MEST. Ook *WNT* XVII, kol 326 i.v. UITBRENGEN sub 1a geeft aldaar een citaat uit 1564 waarin *mijss* waarschijnlijk ‘mest’ betekent omdat het staat vermeld tussen twee andere soorten brandstof, namelijk hooi en hout.

⁵⁶ Respectievelijk OAD 852, 6r [1416/17] en *Ibidem*.

⁵⁷ Zie *WNT* IV, 1038 i.v. GELAG.

⁵⁸ OAD 853, 7v [1417/18].

⁵⁹ Respectievelijk OAD 852, 6r en 8r [1416/17].

Deze samenstelling is niet in *VMNW* noch in *MNDH* en evenmin in *MNW* of *WNT*. De betekenis van ‘*nagelden*’ is zeer waarschijnlijk: na afloop van het gelag betalen, achteraf betalen.

3.14 Pinsenavont (*uit pensie + avond*): *de avond vóór het vervallen van de lijfrenten*

Een vindplaats:

– Item een pinsenavonde den scizemeisteren 1 quarte.⁶⁰

Niet in *VMNW* noch in *MNDH*. Niet in *MNW* noch *WNT*.

De betekenis van *pinsenavont* is zeer waarschijnlijk: ‘de avond vóór het vervallen van de lijfrenten’. Vergelijk *kerstavond*: ‘de avond vóór kermis’, *dertienavond*: ‘de avond vóór driekoningen’ en *sinterklaasavond*: ‘de avond vóór 6 december’.

3.15 Sportelen: *van sporten voorzien*

Een vindplaats:

– Item Johan Kistemaker van dat he die poerten gelappet hadde ende lederen gesportelt van sinen holte: 7 blenken.⁶¹

Niet in *VMNW*. Niet in *WNT*. Het *MNW* heeft wel *sportelen*, maar enkel met de betekenis ‘spartelen’, ‘palpitare’. Verderop evenwel vermeldt het *MNW* *sportel*: ‘sport’.⁶² De betekenis van *lederen sportelen* is klaarblijkelijk: ‘ladders van sporten voorzien’.

3.16 Veronraden: *onkosten maken*

Vijf vindplaatsen, waaronder:

- Item Aelbert Rover to Nymegen omme des scoelmeisters wille uut ende te huys verdaen [verteerd] ende veronraet 3 gulden.
- Item inder weken Georgy [19-25 april] Huete, Randolff omme der zaken wille van Essendarp to Aernhem. Verteert ende veronraet 1 gulden, 21 blenken, 1 grote.
- Item do die renten uut gingen vor ende na meer veronraet, verteert ende vergeven dan dair van to wyncope quam: 2 gulden, 9½ blenke.⁶³

Niet in *VMNW*. Niet in *MNW*. Niet in *MNDH*. Niet in *MNDW*.

Veronraet is blijkbaar gevormd naar het substantief *onraet* waarvan een zeer veel voorkomende betekenis is: ‘kosten, onkosten’. In de aangehaalde citaten wordt gesproken van onkosten voor eten en drinken (*verdaen / verteert*) en voor

60 OAD 853, 6r [1417/18].

61 OAD 848, 7r [1411/12].

62 Zie respectievelijk *MNW* VII, 1651 en 1786.

63 Respectievelijk OAD 856, 4r (2x) en 7r [1422/23].

reis- en verblijfkosten (*veronraet*). Vergelijk de overeenkomstige (substantieven-) combinatie in de rekening van twintig jaar daarvóór:

- [...] die hedden t'onrade ende an teringen tsamen mit den knechten 1 gulden, 3 8½ grote.
- [...] die hedden an sciphueren, to tergelde ende t'onrade tsamen 1 gulden.⁶⁴

3.17 Wipen: *rijshout vlechten*

Een vindplaats:

- Item inder weken Victoris [9-15 oktober] Gysbert anden dijck gewipet ende anden graven 5 dagen. [...] Vor welrys 5 blenken.⁶⁵

Niet in *VMNW*. Niet in *MNW*. Niet in *MNDH*. Niet in *MNDW*. *MNW* heeft wel het substantief *wype* / *wipe*: 'gevlochten rijswerk', maar het bijbehorende werkwoord *wipen*: 'rijshout vlechten' ontbreekt daar.

3.18 *Wirfen* – *wurfte* – *wirfte* / *wurftmeister* – *wirftmeister*

Een opmerkelijk woord is *wirfen*: 'werken op de stadswerf'. Deze activiteit is zéér vaak in de Doesburgse stadsrekeningen vermeld en zij moet in het dagelijks leven van die plaats een belangrijke plaats hebben ingenomen, onder meer omdat daar de *kaelhuevel* (de voorraad kolen) lag opgeslagen.

Als woord is het merkwaardig omdat *wirfen* zich schaart in de beperkte rij van verba locativa, werkwoorden die betekenen: '(laten) gaan naar' of '(laten) zijn in / bij' de plaats die het stamwoord vermeldt. Ze zijn voor het merendeel zowel transitief als intransitief. Het zijn er een twintigtal: *hemelen, hokken, huizen, kameren, kelderen, kerken, kerkeren, kisten, kluisen, landen, markten, scholen, statten, tafelen, tronen, tuinen, tuinieren, weiden, winkelen, zetelen*.⁶⁶

En dus ook *wirfen*, althans in intransitieve zin want het transitieve *werven* in de zin van 'op een hoogte brengen' of 'naar de werf brengen' was al (gewestelijk) bekend.⁶⁷ In die zin komt het trouwens ook voor in de Doesburgse rekeningen, bijvoorbeeld:

- Item gegolden Rolof Scholten van sinen vlotscepe dair mede gewirft was.
- Item dat scip dair men mede wirft, gecoft weder Genen vor 7½ gulden.⁶⁸

Andere vindplaatsen echter wijzen duidelijk op de mogelijkheid van een intransitief gebruikt *wirfen*, als aanduiding van een activiteit van een aantal mannen, dagen

64 Respectievelijk OAD 844, 9r en 10v [1402/03].

65 OAD 854, 13v [1418/19].

66 Ze zijn volgens de opgave van het *WNT* voor het merendeel zowel transitief als intransitief. Alleen transitief zijn: kameren, kerkeren en kisten. Alleen intransitief zijn: statten, tafelen, tuinieren en winkelen.

67 Zie *WNT* XXV, 1485 i.v. werf (1) Afl. *Werven*. Het transitieve 'naar de werf brengen' wordt elders ook weergegeven met *verwirfen*; zie OAD 851, 18v [1415/16].

68 Respectievelijk OAD 852, 11v [1416/17] en OAD 855, 14r [1421/22].

achtereen, en vele weken per jaar. Noch een object noch een ‘instrumentalis’ (in de bovenstaande twee citaten is het een vaartuig) zijn dan vermeld. Daarmee is een andere betekenis dan ‘werken op de stadswerf’ onder deze genoemde omstandigheden zeer onwaarschijnlijk geworden. Dit intransitieve *wirfen* komt voor als infinitief, als voltooid deelwoord, maar het vaakst als persoonsvorm in de derde persoon enkelvoud van het presens, alles bijeen tientallen malen. Drie voorbeelden slechts:

- Item nu inden harffst dart tigelen [stenen bakken] gedaen was ende men weder begonde te wirffen.
- Item inder zelve weken hedden die wirfters mer drie dagen gewirft.
- Item Gysbert selff vyffte [G. met vier anderen] wirft inder weken Katherine [20-26 november] achter Johans huys van Rienen 4 dach.⁶⁹

Ook het nomen agentis *wufter*, ‘werker op de (stads)werf, gemeentearbeider’ is ten minste zeven keer genoteerd.⁷⁰ Een aardige vindplaats is die waar het woord in combinatie met twee andere nomina agentium is gebruikt: ‘[...] den wyrfters, den tueners [omheiners] ende den knoters [wilgenknotters] te verdrinken gegeven [...]’.⁷¹

De samenstelling *wirftmeister*: ‘opzichter op de stadswerf’ is op drie plaatsen te vinden:

- Item dominica post Marie Magdalene [zondag 25 juli] Johannes Wescueling, van dat hie al den vorsomer wirftmeister was, gegeven 32 grote.
- Item in eadem septimana [in diezelfde week] Johannes van Beynem, van dat hie wirftmeister was van Exaltatio Crucis to midwynter to, gegeven 1 gulden.
- Item in eadem septimana Johan Wescueling, van dat hie den vursomer wurftmeister was, to vurdel gegeven 30 grote.⁷²

4 Ter afsluiting

Naast de bovenstaande woorden zijn er nog andere niet-geboekstaafde begrippen, zoals *Munster koken* (roggekoeken met zemelen, later geheten: pompernikkel?), *kyff* (verkrumelde eikenschors?), *sbelten* (ijzeren wiggen?), (*ge*)*stekede* (stek, afgepaalde ruimte?), *scize* (belastingkantoor?) en *toernstene* (torenspits?). De tekstomgeving biedt evenwel te weinig houvast om met zekerheid aan deze woorden een bepaalde, welomschreven betekenis te kunnen geven. Misschien dat verspreide vindplaatsen in andere Gelders-Overijsselse stadsrekeningen meer aanknopingspunten zullen bieden. Maar zolang die rekeningen nog niet, zoals de Doesburgse binnen afzienbare tijd, digitaal te raadplegen zijn, zal een dergelijk vergelijkend onderzoek heel veel, wellicht te veel moeite en te veel investering van de beschikbare tijd vergen.

69 Respectievelijk OAD 849, 20R [1412/13]; OAD 853, 18R [1417/18] en OAD 854, 14V [1418/19].

70 OAD 849, 19R, 19V, 21V [1412/13] en OAD 852, 9R, 9V, 11R, 12R [1416/17].

71 OAD 848, 11V [1411/12].

72 Respectievelijk OAD 844, 14V en 16V [1402/03] en OAD 845, 10V [1404/05]. Voor de vermelding *Werfmeister* met de betekenis ‘baas van een scheepswerf’ zie WNT XXV, kol. 1487 i.v. WERF (1) Samenst.

Bibliografie

- Brockhaus 1882-1887 – *Brockhaus' Conversations-Lexikon. Allgemeine deutsche Real-Enzyklopädie*, Leipzig, 1882-1887.
- Buchberger 1957-1968 – M. Buchberger, *Lexikon für Kirche und Theologie* VI [1961], Freiburg, 1957-1968.
- De Jong & Post 1947 – J. de Jong & R.R. Post, *Handboek der kergeschiedenis II: De middeleeuwen*. Utrecht etc., 1947.
- De Jong & Post 1948 – J. de Jong & R.R. Post, *Handboek der kerkgeschiedenis III: De nieuwere tijd*. Utrecht etc., 1948.
- Franck e.a. 1971 – J. Franck, N. van Wijk & C. van Haeringen, *Etymologisch woordenboek der Nederlandse taal*, 's-Gravenhage, 1971.
- Jappe Alberts 1967-1985 – W. Jappe Alberts, *De stadsrekeningen van Arnhem I-V: 1353-1432*, Groningen-Arnhem, 1967-1985.
- Kuppers 1992 – W.J. Kuppers, *De stadsrekeningen van Geldern 1386-1423. Inleiding, teksteditie, indices*. (Proefschrift UvA 1992).
- Leloux 1982 – H.J. Leloux, 'Middeleeuws Oostgelders. Een oriënterende verkenning'. In: *Taal en Tongval* 34 (1982), 8-23.
- Mak 1936 – J.J. Mak, 'Het vocalisme in bekleemde syllaben van enige Oost-Mnl^e geschriften uit de kring der Moderne Devotie'. In: *Tijdschrift voor Nederlandsche Taal- en Letterkunde* 55 (1936), 67-94.
- Meyer 1968-1984 – G.M. de Meyer, *De stadsrekeningen van Deventer I-VI*, Groningen-Utrecht, 1968-1984.
- MNDH – H.A. Lübben & Chr. Walther, *Mittelniederdeutsches Handwörterbuch*, Darmstadt 1979 (fotomech. herdr. van de uitg. Norden 1888). Online geraadpleegd via <http://gtb.inl.nl>.
- MNDW – K. Schiller & A. Lübben, *Mittelniederdeutsches Wörterbuch*. Bremen, 1875-1881.
- MNW – E. Verwijs & J. Verdam, *Middelnederlandsch woordenboek*. 's-Gravenhage, 1885-1952. Online geraadpleegd via <http://gtb.inl.nl>.
- Nanninga Uitterdijk 1875 – J. Nanninga Uitterdijk, *De kameraars- en rentmeesters-rekeningen der stad Kampen 1515-1540*. Kampen, 1875.
- Renting 1964 – R.A.D. Renting, *De stadsrekeningen van Doesburg betreffende de jaren 1400/1401 en 1402/1403*, Groningen, 1964. [OAD 843 en OAD 844]
- Staring 1885 – W.C.H. Staring, *Lijst van alle binnen- en buitenlandsche maten, gewichten en munten, zoowel de vroegere als die van den tegenwoordigen tijd, met hunne onderlinge vergelijkingen en herleidingen [...]*. Schoonhoven, 1885³.
- Van de Ven & Meihuizen 1943 – A.J. van de Ven & L.S. Meihuizen, 'De oudste stadsrekening van Doesburg (1373/74 [=1389/90])'. In: *Gelre* XLVI (1943), p. 103-135. [OAD 842]
- Van Houcke & Sleyden 1897 – A. van Houcke & J. Sleyden, *Vak- & Kunstwoorden Nr 4. Ambacht van den metselaar*. Gent, 1897.
- Van Loey 1964 – A. van Loey, *Schönfelds historische grammatica van het Nederlands*. Zutphen, 1964⁷.
- Van Schevichaven & Kleijntjens 1910-1919 – H.D.J. van Schevichaven & J.C.J. Kleijntjens, *Rekeningen der stad Nijmegen I-VIII*. Nijmegen, 1910-1919.
- VMNW – W.J.J. Pijnenburg e.a., *Vroegmiddelnederlands Woordenboek. Woordenboek van het Nederlands van de dertiende eeuw in hoofdzaak op basis van het Corpus-Gysseling*, Leiden-Groningen, 2001. Online geraadpleegd via <http://gtb.inl.nl>.
- Wartena 1977 – R. Wartena, *De stadsrekeningen van Zutphen I-III, 1364-1445/46*. Zutphen, 1977.
- Weijnen 1966 – A.A. Weijnen, *Nederlandse dialectkunde*. Assen, 1966.
- WNT – M. de Vries e.a., *Woordenboek der Nederlandsche Taal*. 's-Gravenhage-Leiden, 1882-2001. Online geraadpleegd via <http://gtb.inl.nl>.
- Zondervan – W. Zondervan, 'De datering van de oudste stadsrekening van Doesburg'. In: *Gelre* LX (1961), 117-125.

Adres van de auteur

Prins Hendrikstraat 2
6951 AT Dieren